

УДК 21:14

DOI: 10.26565/2306-6687-2020-62-10

Бредун Іван Валерійович

Доктор філософських наук доцент,
професор кафедри суспільно-гуманітарних
дисциплін,
Харківський національний університет будівництва і
архітектури,
вул. Сумська 40, 61000, м. Харків, Україна
E-mail: bredun@i.ua
ORCID: 0000-0002-5287-0951

ЕСХАТОЛОГІЧНІ ВИМІРИ ХРИСТІЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Стаття присвячена проблемі відродження та відновлення духовності у просторі повсякденної та світської свідомості, «сакральних цінностей» шляхом культивування есхатологічних тем (на яких базуються релігійні системи цивілізованого світу) як всезагального чинника розквіту країн світу, вітчизняної культури. Проводиться переосмислення есхатологічних систем як скарбниці світоглядних орієнтирів історії (філософської, наукової, релігійної ідеології у світовому масштабі), а також під кутом зору нових реалій.

Робота присвячена реконструкції ключових есхатологічних тем, виявленню смислових вимірів їх актуалізації в різних формах прояву індивідуального (людини) та загального (культури, цивілізації) буття, розкриття їх під кутом зору сакрально-релігійного світовідчуття, нюансів розуміння в християнській картині світу, виявленню контекстуального наповнення терміну «есхатологія», історії його розгортання в релігійній картині світу християн. Виокремлюються ключові поняття дослідження, які усвідомлюються як мовні «відбитки», закарбовані у словах різними історичними періодами. У межах есхатологічної свідомості розкривається базова тема долі. У вимірі теологічної думки доля душі розкривається у системі міркувань про її долю земну та долю небесну.

Методологія статті має комплексний характер, поєднує в собі такі основні стратегії: історію ідей, аналітику, компаративістику, феноменологію, філософську герменевтику.

Встановлюється, що концепт «есхатологія» (є породженням стародавніх часів – античної епохи), його словоформа теологічною думкою не використовувалась до ХХ ст. Отже, смислове наповнення терміна «есхатологія» (накопичене історією) не було розкрито у повному обсязі, а його еволюція потребує свого подальшого перевідкриття.

У статті тема долі обґрунтовується як засаднича ідея, матриця есхатологічних картин (релігійних систем) світу. Ідею Долі презентовано як атрибут релігійної свідомості, есхатологічної моделі світу, як Принцип існування Всесвіту та його представників, як матрицю есхатологічної системи християн.

Ключові слова: есхатологія, світогляд, доля, християнство, ідея, духовна традиція.

Bredun Ivan V.

D. Sc. in Philosophy associated professor,
professor of Department of Social Sciences and
Humanities,
Kharkiv National University of Civil Engineering and
Architecture,
Sumska st., 40, 61000, Kharkiv, Ukraine
E-mail: bredun@i.ua
ORCID: 0000-0002-5287-0951

ESCHATOLOGICAL DIMENSIONS OF CHRISTIAN CONSCIOUSNESS

The article is dedicated to the problem of revival and restoration of spirituality in the space of everyday and secular consciousness, the "sacred values" by cultivating eschatological topics (on which the religious systems of the civilized world are based) as a universal factor of prosperity of the world and native culture. Eschatological systems as a treasury of history worldview (philosophical, scientific, religious ideology on the global scale) are being undertaken, as well as from the point of view of new realities.

The work is devoted to reconstruction of key eschatological themes, identification of semantic dimensions of their actualization in various forms of manifestation of individual (human) and general (culture, civilization) existence, their disclosure from the point of view of sacred-religious outlook, nuances of understanding in Christian world. "Eschatology", the history of its development in the religious picture of Christian world are pointed out. The key concepts of research are singled out, which are perceived as linguistic "imprints" engraved in words by different historical periods. Within eschatological consciousness, the basic theme of destiny is revealed. In the dimension of theological thought, the destiny of the soul is revealed in the system of considerations about its earthly destiny and the heavenly destiny.

Methodology of the article is complex, it combines the following basic strategies: the history of ideas, analytics, comparative studies, phenomenology, philosophical hermeneutics.

It is established that the concept of "eschatology" (it is a product of ancient times - the ancient era), its word form had not been used by theological thought until the twentieth century. Thus, the semantic content of the term "eschatology" (accumulated by history) has not been fully disclosed, and its evolution needs further rediscovery.

In the article the concept of destiny is substantiated as a basic idea, a matrix of eschatological pictures (religious systems) of the world. The idea of Destiny is presented as an attribute of religious consciousness, eschatological model of the world, Principle of Universe existence and existence of its representatives, as a matrix of eschatological system of the Christians.

Key words: eschatology, worldview, destiny, Christianity, idea, spiritual tradition.

Сучасна епоха є епоєю кризових явищ. Соціокультурні «виклики» актуалізують звернення до проблеми духовного самовизначення людини, культури, осмислення та усвідомлення подальшої спрямованості повсякденної, філософської, релігійної та наукової свідомості (у межах конкретних конфесій, релігійних спільнот та ін.), яка переживає ситуацію трансформацій різних ідеологій в умовах актуальних проблем соціокультурного та цивілізаційного масштабу. Проблеми людства тотально пронизують усі сфери буття людини. У загальноцивілізаційному просторі вони актуалізовані у глобальних та локальних проявах, протистояннях (війнах, міжконфесійних та міжетнічних конфліктах, тобто межових станах «війни і миру», проблемах секуляризації), які «розхитують» духовні реалії, породжують світоглядну дезорієнтацію. Окреслена ситуація набуває масштабу у вимірах різних релігійних систем цивілізованого світу, викликає нагальну необхідність збереження фундаментальних принципів і цінностей світоглядного рівня. Виникає необхідність відродження та відновлення у просторі світської та релігійної свідомості «сакральних цінностей» шляхом культивування есхатологічних тем (на яких базуються і не тільки релігійні системи), віри як всезагального фактора розквіту країн світу, вітчизняної культури. Окреслене орієнтує на переосмислення есхатологічних систем як скарбниці світоглядних орієнтирів історії (філософської, наукової, релігійної ідеології у світовому масштабі), а також під кутом зору нових реалій.

Звернення до реконструкції ключових есхатологічних тем, виявлення смислових вимірів їх актуалізації в різних формах прояву індивідуального (людини) та загального (культури, цивілізації) буття, розкриття їх під кутом зору сакрально-релігійного та світського погляду, нюансів розуміння на різних етапах історії (розмірковуючи у руслі еволюції інтелектуальної думки людства) прокладає шляхи до духовного відродження, розквіту вітчизняної та світової культури. Їх осмислення у розширених перспективах підштовхує до розгляду есхатологічних тем з боку аксіологічної проблематики (як релігійних засад), прокладає тропи до всезагального гуманізму та солідарності людства.

Метою статті є виявлення смислового наповнення терміну «есхатологія», історії його розгортання в релігійній картині світу християн.

Безумовно, потрібно декілька слів сказати про ступінь розробленості проблеми. Інтерес до есхатологічної проблематики з боку різних академічних спільнот на протязі історії (в тому чи іншому вигляді) виникав. Напрацювання вчених гуманітарного спрямування (істориків, філософів, релігієзнавців, культурологів, істориків релігії, соціологів та ін.) представляють базу для нашого дослідження, складають його теоретико-методологічні підстави. Окреслимо деякі з них. Так, історичний ракурс розкриття теми презентують роботи А. Гуревича, Жака Ле Гоффа, Е. Тейлора, Дж. Фрезера, Л. Леві-Брюля, М. Еліаде, Й. Гейзинга, Е.А. Торчинова та ін. Тема Долі була присутня в роботах історичного навантаження Філона Іудея, Йосипа Флавія, Діогена Лаертського, Ф.В. Фаррар та ін.. Міфологічний вимір есхатологічних тем презентувала міфопоетична свідомість

античного світу, література римських поетів Горація, Персія, Овідія, Вергілія, Гомера, Гесіода, Плутарха, Піндара. Есхатологія пронизує християнську свідомість, складає історичні засади апокаліптичної літератури історії (Книги мертвих, Старого Заповіту, Нового Заповіту, Кабали та ін.).

Слід зазначити цікаві історичні факти щодо використання поняття «есхатологія». Так, протягом довгого часу було відсутнє активне його слововживання. Зліт у його використанні припадає на золоту епоху античності, її філософських умоспоглядань [Kliefoth, 1886]. Починаючи з середніх віків простежується період «випадіння» його з слововживання, з інтелектуального простору цивілізованих культур, а саме релігійного дискурсу. У Святому Письмі часто використовується слово «апокаліпсис», але відсутнє (у богословських колах середньовічної культури) слово есхатологія. Вилучення останнього з обіходу середньовічної культури можливо розуміти по-різному. Бажанням однієї релігійної культури протиставити себе іншій, з однієї точки зору. З іншої, якщо розмірковувати у дусі Ж. ле Гоффа, А. Гуревича, монополізувати конкретну сферу релігійного світогляду [Бредун, 2018]. Питання є дискусійним, але не є домінуючим для нашого дослідження. Етап умовної «відлиги» для слова «есхатологія» настає лише у ХХ ст. Його ознакою стає «відродження» терміна, початок активного його використання у межах релігійних спільнот. Саме у цей час теологи вводять його в активний словообіг.

У контексті сучасної направленості у бік плюралістично-спрямованого світу, «відповідей» на цю проблему, як і логічно прогнозованих міркувань, наукових поглядів та інтерпретацій, може бути безліч [Bultmann, 1958]. Вони залежать від світоглядної позиції акторів діалогу, а також від соціокультурного фону сучасної їм епохи. Відкритим для наших подальших роздумів залишається питання про розкриття контекстуального та філософського виміру його здійснення від найдавніших часів до сьогодення.

У процесі вивчення та аналізу існуючих визначень терміну «есхатологія» ми зробили висновок, що вони підтверджують нашу думку про укорінення в есхатологічних системах наступних тем: доля людини, доля людства. Ці теми поступово долають на рівні свідомості світоглядну межу швидкоплинності фізичного існування (через занурення у міркування про вічне життя). Окремі тлумачення вказують на культивування кола вчень, які спрямовують віру людей у безсмертя, а саме конструюють «теоретичні моделі». Останні орієнтують на подальші долі людства, долають «факт» звершення певних апокаліптичних подій (або їх відкладають), стають «носіями» надії людських цивілізацій на майбутнє (вічність). У контексті вищезазначеного «прочитання», розкриття кола тлумачень виокремлюється вимір долі людей, або планети Земля. Інша дефініція (про мету космосу та історії, про вичерпаність ними свого смислу) окреслює певний вимір роздумів про можливі причини кризи та варіанти її здійснення. По суті демонструє у першому приближенні в «згорнутому» вигляді страхи людства, уявлення та міркування про призначення людей та можливі покарання за неслухняність, морально-етичні порушення, гріхи. Далі наші міркування підтверджуються думкою, яку ми зустріли у релігієзнавчій літературі. В ній йдеться про те, що протягом формування людських спільнот, а саме з проникненням у релігійні уявлення тем етико-морального змісту, з'являються у первинному вигляді ідеї загробного суду та відплати. З часом саме вони починають складати світоглядні засади есхатологічних уявлень, стають основою концепцій, які розповідають про порушення людиною своїх обов'язків перед Богом або богами, про послідує за цим кару. Як наслідок, складаються уявлення про загибель Всесвіту (світовий хаос), відокремлення грішників від праведників, про воскресіння останніх та кару перших. В загальному вигляді про Спасіння [Бредун, 2018].

Цікаво те, що існуючі дефініції змістовно орієнтують на культивування теми про шляхи розвитку подальшої долі людини та людства і т. ін. Тут не можна не відзначити парадокс релігійної думки. Так, у поле зору дослідника потрапляє той факт, що релігійна свідомість постійно кружляє та відстоює тему «кінця», але все одно вона повертається до смислового вектора «відновлення, або вічного життя». По суті це орієнтує її думку та окреслює шляхи на подальшу історію здійснення (можливо, в іншому форматі) життя.

Індивідуальна есхатологія презентується у літературі також як частина всесвітньої, оскільки майбутнє настане в час воскресіння душ померлих праведників [Walls, 2007; Manoussakis, 2013]. Іншими словами, кінець одного модусу буття у смислового відношенні орієнтує нас на актуалізацію іншого.

У контексті сказаного перед нами стає цікава перспектива осмислення та розкриття вчень, релігійних течій, а саме під кутом зору проблеми «кінця» (проблеми демаркації), філософського її осягнення. Саме остання стає «відмичкою» до виявлення суті есхатологічних вчень релігійних та світських спільнот. З одного боку, аналіз слова «кінець» орієнтує на процес переходу. З іншого боку, «кінець» неможливо зафіксувати, прогнозувати і т. ін. Він весь час спливає, стає примарним.

Ключові поняття дослідження являють собою мовні «відбитки», закарбовані у словах різними історичними періодами. Саме вони формують, вибудовують загальну картину того чи іншого явища. У згорнутому вигляді есхатологічні системи окреслюють «географічну карту» втілення есхатологічних ідей, їх історичні «доли». Відтак, протягом століть релігійна сфера трансливала есхатологічні теми та ідеї (як духовні перспективи) людства, у форматі філософської думки останні ставали джерелом розвитку есхатологічних систем світової культури як своєрідних типів світогляду.

Отже, тему долі ми обґрунтовуємо як засадничу ідею, матрицю есхатологічних карт (релігійних систем) світу. У першому приближенні вона проявляється у вигляді теологічних роздумів про світ Небесний та Земний (його Долі). Наступний виток роздумів стосується філософських умоспоглядань богословів про Долю представників божественного світу (духів, ангелів, святих і т. ін.) та Долю земного виміру. Завершують цей коловорот тем міркування про кінцеві Долі людства (з акцентом на земному житті), а саме про Долі людських душ у кінці часів. Ці теми пов'язані з ідеєю загробного Суду, законом відплати, воскресінням мертвих, апокаліптичними мотивами. Це приблизна схема наших роздумів, яка розкриє різні грані есхатологічних реальностей отців церкви та християнської ідеологічної картини світу.

Поняття «есхатологія» набуло широкого змісту в християнській свідомості. У загальному вигляді ми окреслюємо та відстежуємо історичні долі двох ліній розгортання есхатологічних тем в історії релігійних культур. Це стосується індивідуальної есхатології та великої есхатології. Перша розкриває погляди представників християнської думки на Долю душі за гробом. Інший вимір осмислення теми орієнтує на розкриття Долі Всесвіту.

Тема Долі душі у християн частіше асоціюється та пов'язується з потойбічним світом. Доля земна невілюється. А Царство Боже виступає як мета Долі людського буття. Світоглядні акценти робляться на Долі небесній. Незважаючи на останнє, у просторі богословської свідомості Доля душі періодично перетинається з Долею її тіла. У віруваннях християн їх «зустріч» (душі і тіла) знову відбудеться, але у кінці часів. До тих же пір душі будуть перебувати в стані очікування. Небесна Доля душі в християнстві обумовлена життям на землі (законом відплати). Як наслідок останнього, Доля обраних відбувається на небесах, а Доля грішних душ здійснюється у пеклі (або в чистилищі). Тема Спасіння окреслює загальну Долю людських душ. Вона розуміється як звільнення від гріха. Останній – це шлях до смерті. Таким чином, індивідуальна есхатологія розкривається у теологічних міркуваннях про Долю душі за гробом.

Думка про Долю індивідуальних душ розвивається в уявленнях та віруваннях християн про події у кінці часів, про загальне воскресіння мертвих. Тут треба акцентувати увагу, що в богословській та науковій літературі ми зустрічаємо дуалістичні визначення слова «воскресіння». А саме, есхатологія розкривається через тему воскресіння (на індивідуальному та всесвітньому рівні), яка коловортається навколо теми Долі сущого буття у кінці історії [Warren, 1952, p. 337–350.]. З одного боку, воскресіння розуміється як фізичне. Деякі дослідники та богослови дотримуються саме цієї точки зору. У текстах теологів вчення про воскресіння пояснюють як таке, що стверджує відновлення тілесної природи [Saudek, 2010, p. 38–48.]. Такі тлумачення актуалізують (у релігійній свідомості) тему земної Долі душі. Другу групу роздумів складають думки теологів про духовне воскресіння з мертвих [Пивоваров, 1998]. Таким чином, вибудовується ідея небесної Долі душі (за гробом). Християнська свідомість розмірковує про перехід від смертного до небесного тіла. На її думку, це відбудеться після другого пришествя Христа. Господь сказав про мертвих, що вони почують голос Сина Божого і оживуть. У кінці часів Доля душі здійснюється через метаморфози матеріальної субстанції від однієї форми буття до іншої.

На відміну від іудейського світогляду у християн ідея воскресіння розповсюджується на праведників та грішників. У тексті Святого Письма написано, що «маю надію я в Бозі, – що настане воскресіння праведних і неправедних» [Біблія, 1991, Дії. 24:15]. Після цього вони пізнають Царство Боже, отримають вічне життя (небесну Долю). У Біблії написано: «Померлі твої

оживуть, воскресне й моє мертве тіло, тому пробудіться й співайте, ви мешканці пороку, бо роса Твоя – це роса зцілень, і земля викине мертвих» [Біблія, 1991, Іс. 26:19]. Потім душі праведних возз'єднаються зі своїми тілами для вічного життя на Небесах [Булгаков, 1992]. Підкреслимо знову, що Доля душ грішників поведе їх на вічні муки, існування в пеклі.

Есхатологічну модель світу християн пронизує ідея руху життя по колу, тобто ідея певного циклу, який завершиться у кінці часів. Існують фрагменти сакрального тексту християн, в яких Доля душі розкривається через її сходження від Бога. А її головною метою (Долі душ) стає повернення їх в первісний стан, для спасіння роду людського [Компанієць, 2016, с. 16-18]. Отже, ідея кола пронизує свідомість християн у різних контекстах. На них ми будемо вказувати по мірі осмислення есхатологічних тем та ідей есхатологічної моделі світу християн. Єдина різниця, на яку ми звертаємо увагу, це те, що християнське умоглядне коло «розтягнуте» у просторі і часі, але залишається собою. Вектор богословського мислення «вгору» (до Бога) фіксує ідею кола.

Ідея Долі у тому чи іншому вигляді розкривається у дискурсі раних та пізніх отців церкви, вона стає атрибутом релігійної свідомості християн, засадничим елементом їх моделі світу, ключем до її розкриття. Доля душі розкривається у системі міркувань про її Долю земну та Долю небесну. У вимірі теологічної думки роздуми про Долю душі пов'язані з темою воскресіння тіла. Стародавні отці церкви вчили, що Доля душі не мислиться поза її тіла. Людина воскресне в тілі, в якому вона жила. Такої точки зору дотримувались богослови різних часів. Так, Ієронім, Юстин, Тертуліан та інші теологи вважали, що воскресіння відбудеться в тілах, які втратила людина після смерті. Розмірковуючи у їх дусі, Святий Августин писав про фізичне воскресіння, яке відбудеться в молодому віці. Отже, ідея Долі душі розкривається у її взаємозв'язках з тілесністю. По-іншому вона лунає у роздумах про духовне воскресіння у кінці часів (про їх Долю небесну). Представники олександрійської школи міркували про Долю душі у перетвореному тілі. В свій час Оріген писав про Долю душі в кінці часів. На його думку, тіла тоді будуть подібні ангельським, тобто безтілесними. Таким чином, за думкою цілої плеяди богословів, Доля небесна продовжується та здійснюється в ефірному, духовному тілі.

Концепція воскресіння християн, яка базується на вчення ап. Павла, ці уявлення культивує. Апостол говорив, що кінцева Доля душі (земна) завершується перетворенням плоті в духовне тіло. Досягти вічності (Царства Небесного) неможливо у плоті, але у духовному тілі. Павло сказав про воскресіння мертвих: «сіється в тління, – в нетління, сіється в неславу, – у славу ... сіється тіло звичайне, – встає тіло духовне. Є тіло звичайне, є й тіло духовне» [Біблія, 1991, 1 Кор. 15:42–44]. У цих словах лунає думка про сходження духовного тіла. Знову ми стикаємось із засадничою (але не проявленою) ідеєю християнської свідомості, а саме темою руху життя (індивідуальних душ) по одному колу, яке рідко, але повторюється. Це стосується пророків та святих, які інколи сходять від Бога (Біблія).

Церковне розуміння Долі душі зосереджено на вірі, що безсмертна душа людини залишиться жити після смерті. У кінці часів відродиться до життя її смертне тіло. Отже, Доля небесна і Доля земна знову стає атрибутом теологічної думки. Як зазначалось, представники Церкви у своїй більшості вважають, що воскреснуть фізичні тіла. Всі люди оживуть у тих же самих тілах, в яких вони колись жили. Отже, йде мова про Долю фізичних форм буття. Потім Доля душі проявиться у чуді воскресіння, а саме земне тіло перетвориться в тіло духовне. І нарешті, коло її руху «замкнеться».

Християнська свідомість презентує виміри втілення ідеї Долі, акцентує увагу на Долі представників божественного світу, від яких у певному сенсі залежать Долі душ (земні та небесні). Тема індивідуальної Долі душі поступово «губиться», тобто масштаби її осмислення звужуються у порівнянні з релігійною свідомістю минулих часів. Основні церковні догмати та символ віри християн намічає та розкриває ідею Долі душ у контексті концепції воскресіння мертвих. У роздумах про кінець світу, останній Суд і т. ін.

Таким чином, нами були окреслені деякі смислові виміри та контексти есхатологічного світогляду християн. Ідею Долі ми визначаємо як атрибут їх есхатологічної моделі світу, як Принцип існування Всесвіту та його представників, як матрицю есхатологічної системи християн.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Бредун І.В. Есхатологія долі в контексті європейської філософії: монографія. Харків.: ФОб Панов, 2018. 244 с.
- Біблія. Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Українське біблійне товариство. Київ, 1991. 1255 с.
- Булгаков Д. А. Полный православный богословский энциклопедический словарь: в 3-х томах / под ред. Д. А. Булгакова. Москва: Концерн «Возрождение», 1992. Т.1, Т. 2. 1120 с.
- Компаниец Л.В. Концепт «воскресение» и «перевоплощение», или в зазеркалье библейской истории. *Гуманітарно-релігієзнавчий вісник* – 2016. – №3(7). – С. 16-18.
- Пивоваров Д.В. Эсхатология: Современный философский словарь / под общей ред. В.Е. Кемерова., испр. и доп. Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Панпринт, 1998. 1035 с.
- Bultmann R.K. *History and eschatology*. Edinburgh: The University Press, 1958. 170 p.
- Kliefoth T. *Christliche Eschatologie*. Dörffling und Franke, 1886. 351 p.
- Manoussakis J.P., DeRoo N. *Phenomenology and Eschatology: Not Yet in the Now*. Ashgate Publishing, Ltd., 2013. 228 p.
- Saudek D. Endlich: Eschatologie als interdisziplinäre Fragestellung. *Renovatio*. 2010. №66.
- Warren M. C. *Eshatology and History*. *International review of missions*. 1952. No. 41.
- Walls J. L. *The Oxford Handbook of Eschatology*. Oxford University Press, 2007. 744 p.

REFERENCES

- Bredun, I.V. (2018). *Eschatology of Fate in the context of European philosophy*. Kharkiv: Panov AM. (In Ukrainian).
- Bible (1991). *Books of Scripture of the Old and New Testaments. Translated from Hebrew and Greek into Ukrainian*. Kyiv: Ukrainian Bible Society. (In Ukrainian).
- Bulgakov, D.A. (1992). *Complete Orthodox Theological Encyclopedic Dictionary*. (In 3 volumes. Ed. by D. A. Bulgakov). Vol. 1, 2. Moscow: Concern Renaissance. (In Russian).
- Kompaniets, L.V. (2016). The concept of «resurrection» and «reincarnation», or through the looking glass of Biblical history. *Human and Religious Studies Bulletin*. Vol. 3 (7), 16-18. (In Russian).
- Pyvovarov, D.V. (1998). *Eschatology: A modern philosophical dictionary*. (under the general editorship of V.E. Kemerova. Rev. and add.) London, Frankfurt-na-Mayne, Paryzh, Lyuksemburh, Moskva, Mynsk: Panprynt. (In Russian).
- Bultmann, R.K. (1958). *History and eschatology*. Edinburgh: The University Press.
- Kliefoth, T. (1886). *Christliche Eschatologie*. Dörffling und Franke.
- Manoussakis, J.P. (2013) *DeRoo N. Phenomenology and Eschatology: Not Yet in the Now*. Ashgate Publishing, Ltd.
- Saudek, D. (2010). Endlich: Eschatologie als interdisziplinäre Fragestellung. *Renovatio*. Vol.66.
- Warren, M. C. (1952). *Eshatology and History*. *International review of missions*. Vol. 41.
- Walls, J. L. (2007). *The Oxford Handbook of Eschatology*. Oxford University Press.